

Héber betűk, héber írás, héber helyesírás, az írás története

Biró Tamás

biro.tamas@btk.elte.hu, <http://birot.web.elte.hu>

2014. december 15.

Vizsga

- Január 27., kedd, 10 óra (változás, bizonyos valószínűséggel, nem kizárt)
- Vizsga („open book”): könyvek, jegyzetek használhatók, elektronikus eszközök nem.
- Vizsgára:
 - Órai anyagok, a diák alapján, valamint
 - Amikről órán beszéltünk, valamint
 - Feladott házi feladatok és amit azokról megbeszéltünk, valamint
 - Feladott olvasmányok:
 - Dobos Károly, *Sém fia*: pp. 164-180, 133-163, 24-63 (új), 345-395 (új).
 - Kenesei István (szerk.), *A nyelv és a nyelvek*, 8. (új), 9., 10. és 11. fejezetek
 - Bányai V és Biró T: Az északnyugati sémi nyelvek, <http://www.biot.hu/publications/seminyelvek/>
 - Dévényi Kinga és Iványi Tamás, „Kiszáradt a toll...”, *Az arab írás története (Kőrösi Csoma Társaság, 1987)*, pp. 3–17. <http://www.biot.hu/courses/2014-semi/readings/Devenyi-Ivanyi.pdf>

Az írásról

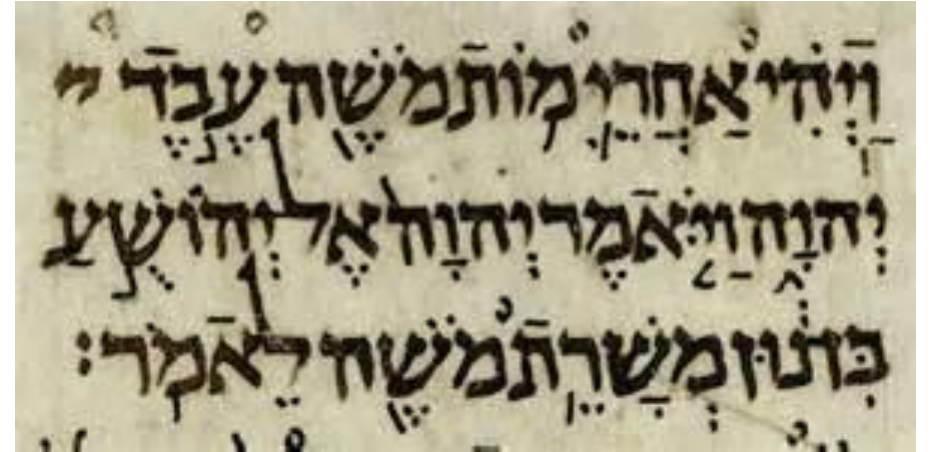
Miért (nem) kell tudnia egy sémi vagy héber nyelvésznek az írásról?

- Az írás nem része a nyelvnek:
 - Kulturális találmány
 - Nagyon sok nyelv nem rendelkezik írásbeliséggel.
 - Írásrendszer vagy helyesírás változása \neq nyelv változása
- Az ismert sémi nyelvek mindegyikét írásbeliséggel rendelkező kultúrában beszélték. Az írott nyelv normatív hatása befolyásolta a nyelv fejlődését.
- A „híres” sémi nyelvek, és így a héber is, rendelkeznek írásbeliséggel.
- A régebbi sémi nyelveket, ill. a sémi nyelvek régebbi állapotát, így a héber régebbi állapotát is, csak írott forrásokból ismerjük.

Mit kell (illik) tudnia egy sémi vagy héber nyelvésznek az írásról?

- Készség: más írásrendszerrel publikált nyelvi adatokat elolvasni.
→ a Rabbiképző diákjai régebben tanultak mindenféle sémi nyelvet.
- Megérteni, hogy mely nyelv esetén milyen bizonytalanságot okoz az, hogy az adott nyelvi adatokhoz csak valamely írásrendszer „szemüvegén” keresztül férünk hozzá.
- Írásrendszerek kialakulása és története, paleográfia,
az egyes írásrendszerek rokonsága:
a nem-nyelvészek szerint ez a terület a mi kompetenciánk.

Az átírás folyamata

- Eredeti forrás → annak fotója, rajza.
- Írásjelek beazonosítása: א ב ג...
- Transzliteráció: átírás latin betűkkel úgy, hogy abból az eredeti írásmód még egyértelműen visszafejthető legyen. De a transzliteráció már részben értelmezés is. Például: בַּי = bēy vagy bê ?
- Normalizáció: mintha az adott nyelvnek létezne egy standard, a kiejtést (részben) tükröző, latinbetűs helyesírása. Az adott nyelvet nem ismerő olvasó számára is hozzáférhetővé válik a szöveg.
- Fordítás modern nyelvre

Az ábécé története

A piktogrammoktól hogyan jutunk el egy írásrendszerig

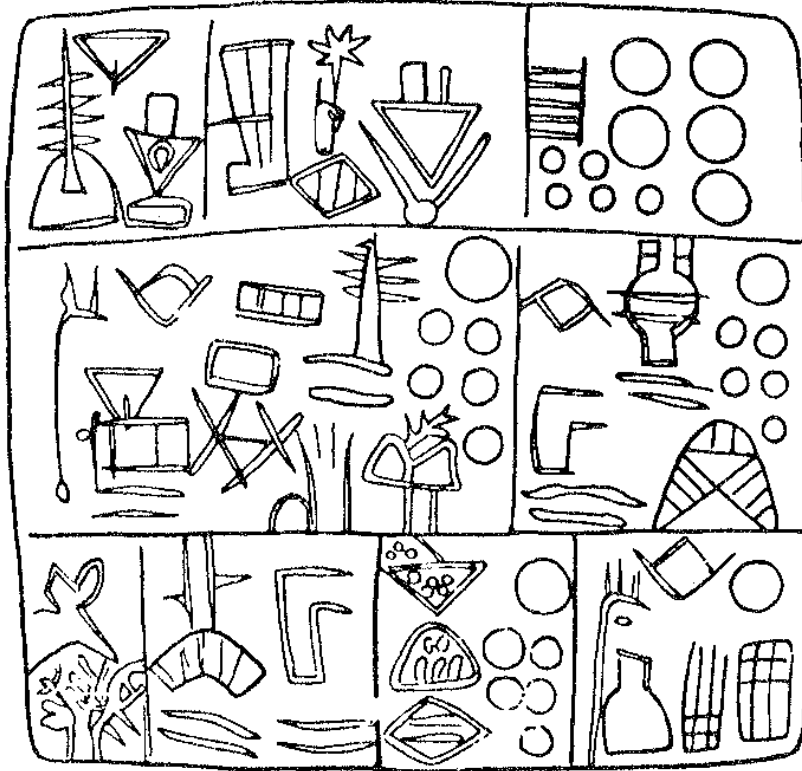

Fig. 2. Sumerian pictographic inscription

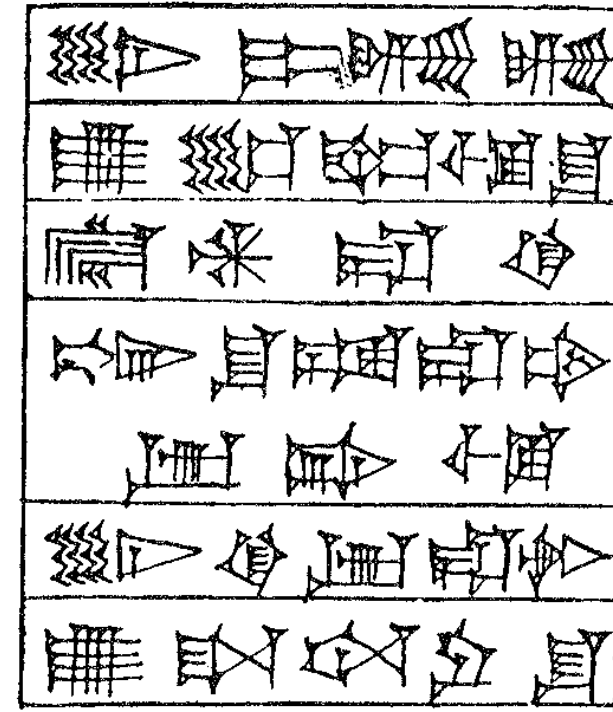

Fig. 3. Babylonian cuneiform text

A piktogrammoktól az ékírásig és a hieroglifákig

BIRD				
FISH				
DONKEY				
OX				
SUN				
GRAIN				
ORCHARD				
PLOUGH				
BOOMERANG				
FOOT				

- Szillabogram:
szótagot jelöl

- Logogram:
teljes szót jelöl.

Egyértelműsítés:

- Fonetikai komplementum:
a szó utolsó hangjait jelzi.

- Determinatívum:
a szó osztályát jelzi.

- Egyiptomi írás: egyetlen mássalhangzót jelölő jel.

A képek forrása: Joseph Naveh.
Early History of the Alphabet.
Magnes Press, 1987.

SIGN	TRANS-LITERATION	OBJECT DEPICTED
	<i>ʕ</i>	Egyptian vulture
	<i>ḫ</i>	flowering reed
	<i>y</i>	{(1) two reed-flowers {(2) oblique strokes
	<i>r</i>	forearm
	<i>w</i>	quail chick
	<i>b</i>	foot
	<i>p</i>	stool
	<i>f</i>	horned viper
	<i>m</i>	owl
	<i>n</i>	water
	<i>r</i>	mouth
	<i>h</i>	reed shelter in fields
	<i>ḫ</i>	wick of twisted flax
	<i>ḫ</i>	placenta (?)
	<i>ḫ</i>	animal's belly with teats
	<i>s</i>	{(1) bolt {(2) folded cloth
	<i>ʕ</i>	pool
	<i>ḫ</i>	hill-slope
	<i>ḫ</i>	basket with handle
	<i>g</i>	stand for jar
	<i>t</i>	loaf
	<i>t</i>	tethering rope
	<i>d</i>	hand
	<i>d</i>	snake

Ábécé: az akrofónia elve

- Egyptian uniconsonantal signs.
- Nyugati sémi ábécé: *mássalhangzós írás.*
- Proto-kánaáni írás
 - kb. i.e. 1800: Wadi el-Hol??
 - i.e. 17-16. század:
Gezer, Nablus (Shechem), Lachish
 - Kb. i.e. 1500:
Proto-sínai feliratok
(discovered by F. Petrie, 1905/06, West Semitic slaves in turquoise mines?)

Phon. Value	Schematic Forms	Early North-west Semitic	Early South Semitic	Early Letter Names	Meaning of Names
ʔ	𐤀 𐤁	𐤀 (14th) 𐤁 (13th)	𐤀 𐤁 (Jamme)	ʔalp-	ox-head
b	𐤂 𐤃	𐤂 (17th) 𐤃 (13th)	𐤂	bêt-	house
g	𐤄	𐤄 (15th) 𐤅 (12th)	𐤄 𐤅	gaml-	throw-stick
d	𐤆 𐤇	𐤆 𐤇 (10th)	𐤆 (Jamme)	digg-	fish
ḏ	𐤈 𐤉	?	𐤈 𐤉 (Jamme)	?	?
h	𐤊 𐤋	𐤊 (10th)	𐤊	hô(?)	man calling
w	𐤌 𐤍	𐤍 (10th)	𐤌 (ʔ used for y)	wô(waw)	mace
z	?	𐤎 (16th) 𐤏 (10th)	𐤎	zê(n-)	?
ḥ	𐤐 𐤑	𐤐 (12th) 𐤑 (10th)	𐤐	hê(t-)	fence(?)
b	𐤒 𐤓	?	𐤒 (Jamme)	ba()	hank of yarn
t	?	𐤔 (16th) 𐤕 (10th)	𐤔	tê(t-)	spindle?
y	𐤖 𐤗	𐤖 (13th) 𐤗 (10th)	𐤖 (orig w)	yad-	arm
k	𐤘 𐤙	𐤘 (17th) 𐤙 (13th)	𐤘 𐤙	kapp-	palm
l	𐤚 𐤛 𐤜 𐤝	𐤚 (14th) 𐤛 (13th)	𐤚 𐤛 (Jamme)	lamd-	ox-goad
m	𐤞 𐤟	𐤞 (15th) 𐤟 (13th)	𐤞 (9th) 𐤟 (8th)	mêm-	water
n	𐤠 𐤡 𐤢	𐤠 (14th) 𐤡 (12th)	𐤠 𐤡 𐤢	nahš-	snake
š	?	𐤣 (10th)	𐤣 𐤤	(šamk-?)	?
c	𐤥 𐤦	𐤥 (12th) 𐤦 (10th)	𐤥	ʿên-	eye
g	𐤧	𐤧 (15th)	𐤧 𐤨 (Jamme)	gā()	?
p	𐤩 𐤪	𐤩 (10th)	𐤩 𐤪	puʿt(?)	corner?
s/z	𐤬 𐤭	𐤬 (10th)	𐤬 𐤭	ša(d-)	plant
ḏ	?	?	𐤮	?	?
q	𐤯 𐤰	𐤯 (14th) 𐤰 (10th)	𐤯 𐤰 (Jamme)	qu(p-)	?
r	𐤱 𐤲	𐤱 (16th-14th)	𐤱 𐤲	naʿš-	head of man
š/t	𐤳	𐤳 (13th) 𐤴 (10th)	𐤳 𐤴	tann-	composite bow
š	𐤵 𐤶	?	𐤵 𐤶 (Jamme)	?	?
t	+	+ 𐤷 (13th)	𐤷 + (Jamme)	tô(taw)	owner's mark

Fig. 17. Albright's chart of letters in the Proto-Sinaitic inscriptions

Nyugati sémi mássalhangzós írás az akrofónia elve alapján

- Nyugati sémi írás: az egyiptomi mássalhangzóértékű jelek hatására alakult ki?
- Ugariti írás:
 - Az akkád nyelvet és írást is használták Ugaritban.
 - Az ékírásból kialakult ábécé:
27 mássalhangzójel, valamint 3 alef+magánhangzó

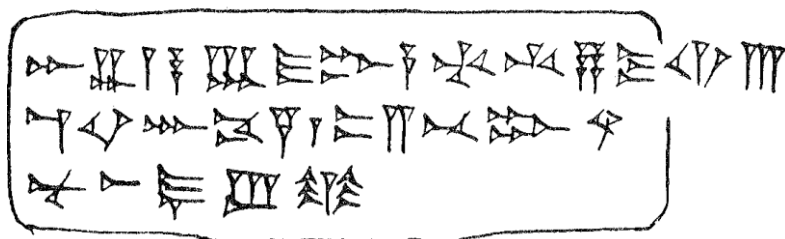

Fig. 25. An abecetary from Ugarit

'a b g ḥ d h w z ḫ ṭ y k š l
m ḏ n ṣ s' p ṣ q r t
ḡ t 'i 'u s₂

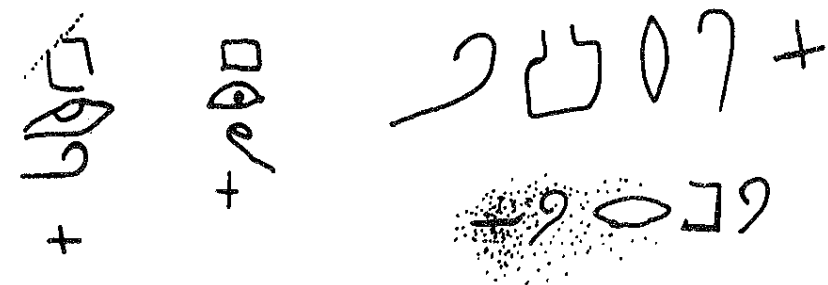

Fig. 16. The word (l)b'lt in the Proto-Sinaitic inscriptions

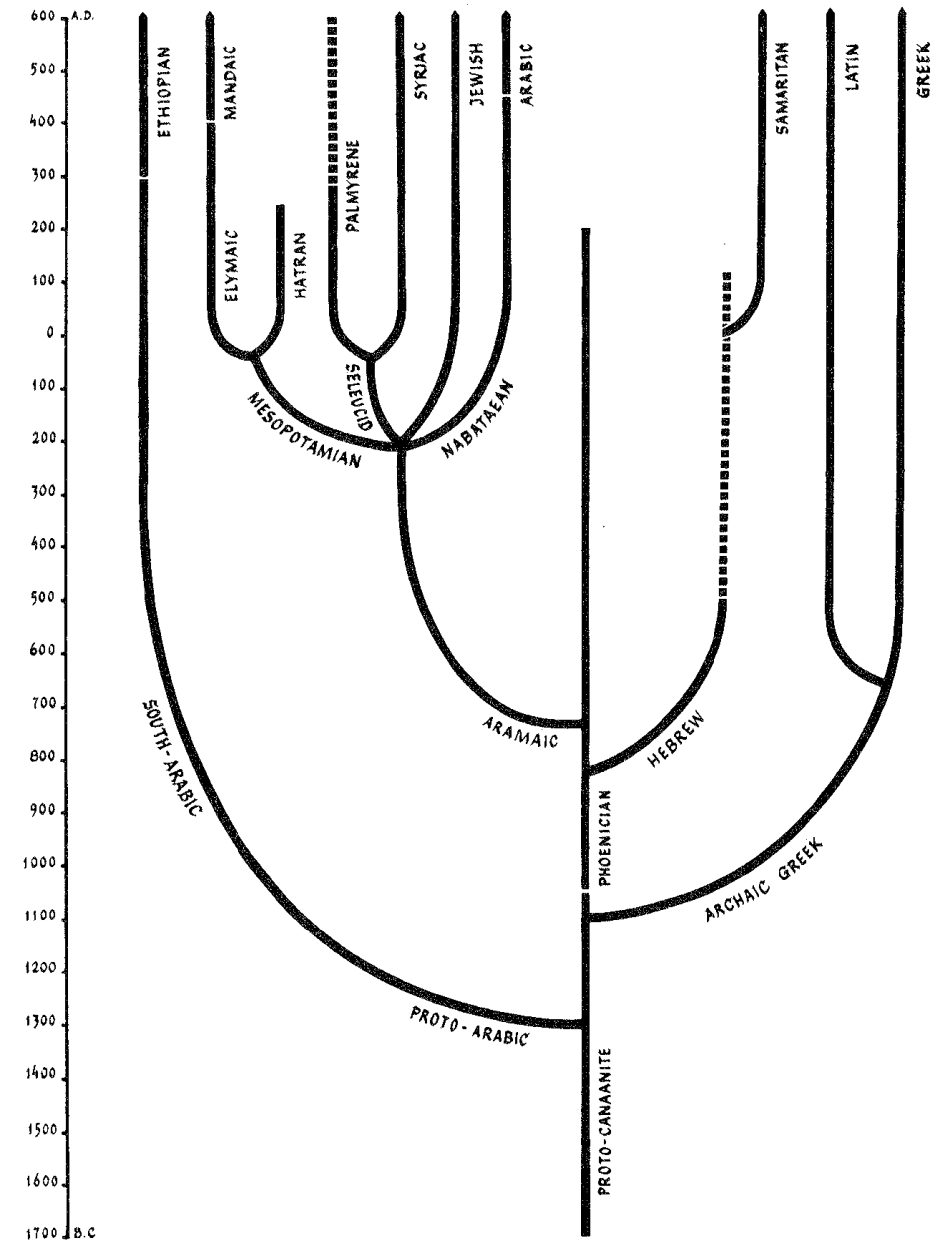
- Ugariti ábécé-tábla: a betűk sorrendjének rituális jelentősége lett volna?

Adopting a writing system to another language

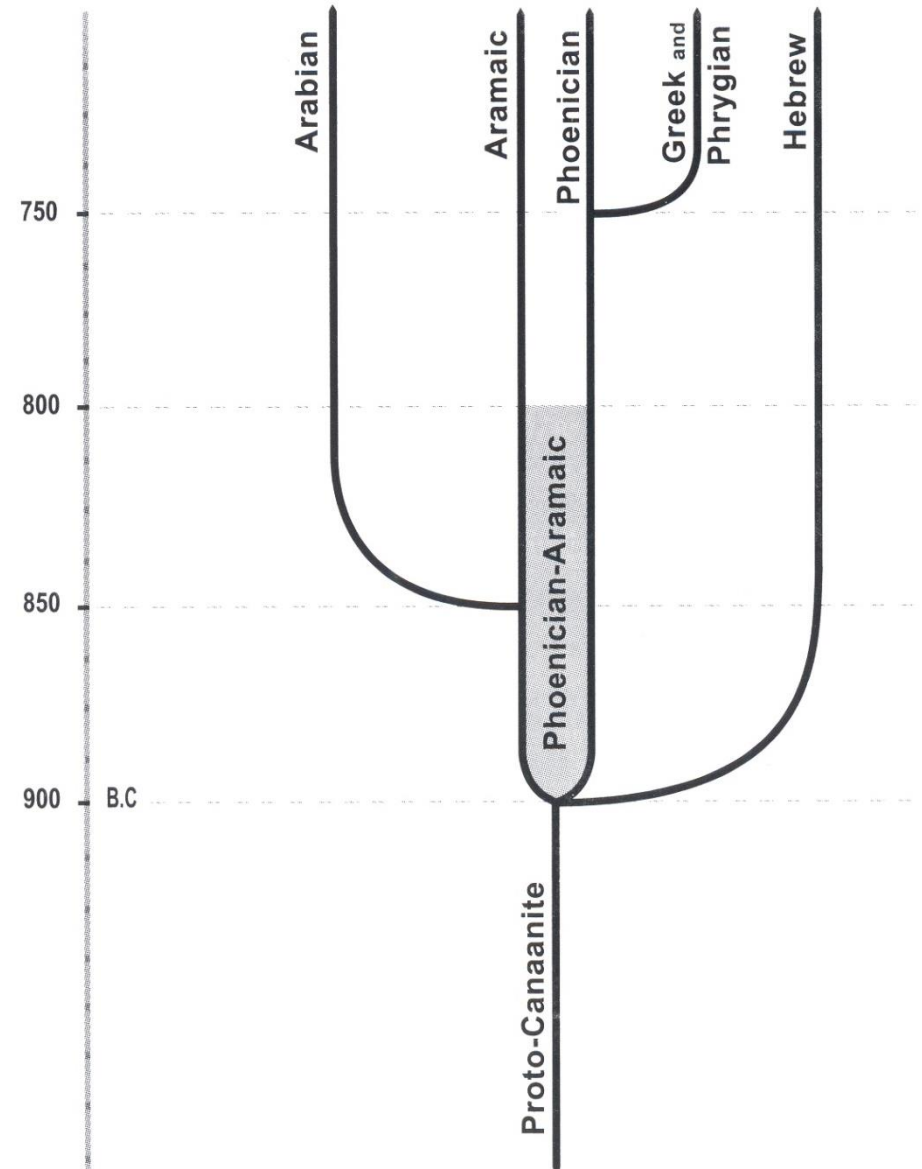
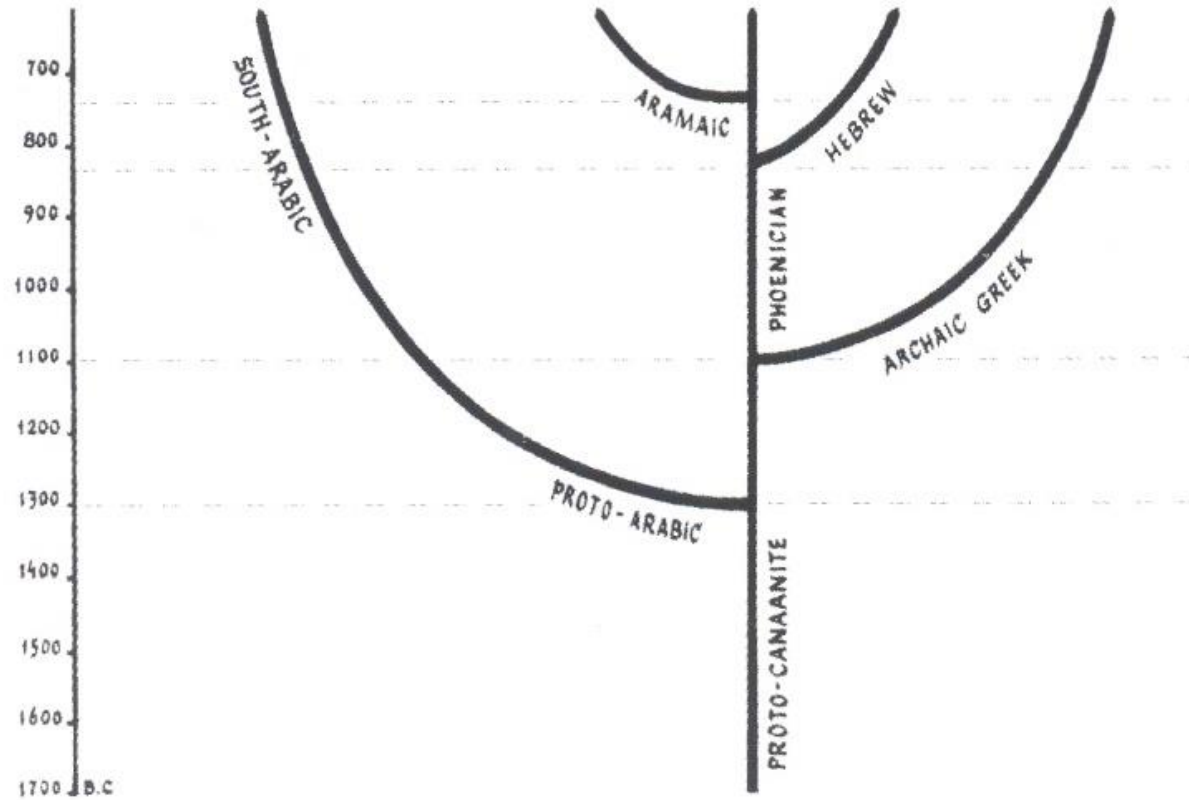
- Cuneiform: Sumerian => Akkadian => Ugaritic, Luwian, Hittite, Elamite, Persian, Tel el-Amarna glosses
- Hieroglyphic: Egyptian => Luwian, etc.
- Phoenician => Greek => Latin => English, Dutch, French, Maltese (= an Arabic dialect influenced by English and Italian) etc.
- Hebrew => Judeo-languages
- Arabic => Persian, Turkish. Cyrillic, etc. to many languages
- Problems arising:
 - Different phonological system: new sounds not present in the source language. Dutch: ch, sj... Hebrew: shin/sin (ayin/rayin?)
 - Traditions borrowed together with the writing system that do not make sense in the new language: Hebrew spelling in Yiddish, Sumerian logograms in Akkadian.

Az ábécé további története

- I.e. 2. évezred végén: csökken a jelek száma
 - Dél-arábiai => etióp (geez → amhara, stb.)
 - Föníciai írás, belőle:
 - Pun (és újpun)
 - Görög => latin, kopt, cirill,...
 - Paleo-héber => samaritánus
 - Arámi =>
 - Zsidó (héber kvadrátírás)
 - Szír
 - Nabateus, palmírai
- => arab; India, Közép-Ázsia

Joseph Naveh 1982 vs. Benjamin Sass 2005

Jewish scripts

אבגדהוזהטיכךלמם
נוסעפףלאזקרשת

- After Babylonian exile (587-539).
- Qumran, First Jewish War (66-70), Bar Kokhba's revolt (132-135): sporadic use of paleo-Hebrew script (as an identity marker, a national symbol?).
- Paleography: very different handwriting styles in medieval manuscripts (Italian, Yemenite, etc. etc. etc.)
- Ashkenazi cursive (hand writing) => Israeli cursive.
- Sephardic cursive (hand writing): also used for Ladino.
 - "Rashi" script: 16th c., developed from Sephardic cursive to differentiate between Bible text and commentary.
- 1920s: Hebrew stenography. 1936: Hebrew Braille (both left-to-right)
Signs for each letter in Israeli Sign Language (ISL).

Early Hebrew epigraphy

Important inscriptions
from the first temple period

First temple period

First temple period: 10th century – 586 BCE

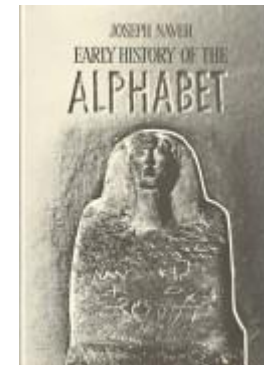
Epigraphy = study of inscriptions.

Found in archaeological excavations.

Using pre-exilic Hebrew script.

Some famous examples given below.

Recommended, even if not up-to-date introduction: Joseph Naveh. *Early History of the Alphabet*. Magnes Pr., 1987.

A gezeri naptár

I.e. 10. század vége

School children learning agriculture?

“Two months gathering	[September-October]
Two months planting	[November-December]
Two months late sowing	[January-February]
One month cutting flax	[March]
One month reaping barley	[April]
One month reaping and measuring (grain)	[May]
Two months pruning	[June-July]
One month summer fruit	[August]
Abijah”	

The Gezer Calendar with ancient Hebrew writing

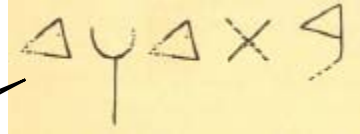
A Méša-sztélé

I.e. 9. század

Moabite king's victory
over house of David.

In Moabite language:
too similar to Biblical
Hebrew? Was it a
general literary style?

Shape of letters: first
distinctive features of
Hebrew writing.

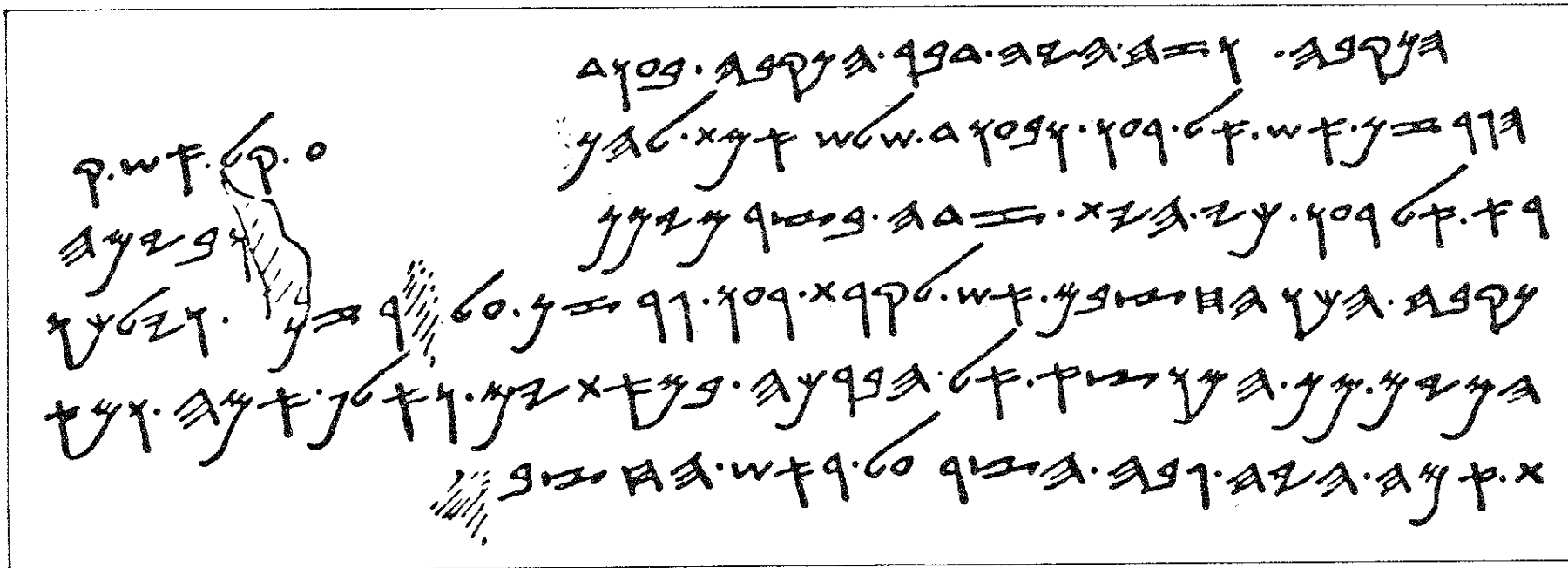
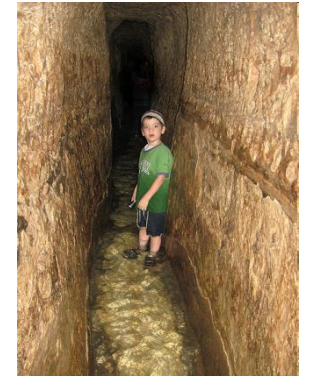

Read text on: http://en.wikipedia.org/wiki/Mesha_stele.

Source of images: <http://issachar5.files.wordpress.com/2010/05/mesha-stele.jpg>, http://www.houseof david.ca/bd_mesha.jpg, <http://vadym.web.cern.ch/vadym/images/MeshaSteleInscrip10cmh.gif>

Siloam (Siloah) felirat

- 2Chron. 32: *King Hezekiah* building a tunnel at the *Gihon Spring*, before the siege of Jerusalem by the Assyrians in 701 BCE.
- Happiness when those digging the tunnel from the two ends finally meet in the middle.

Pecsétek

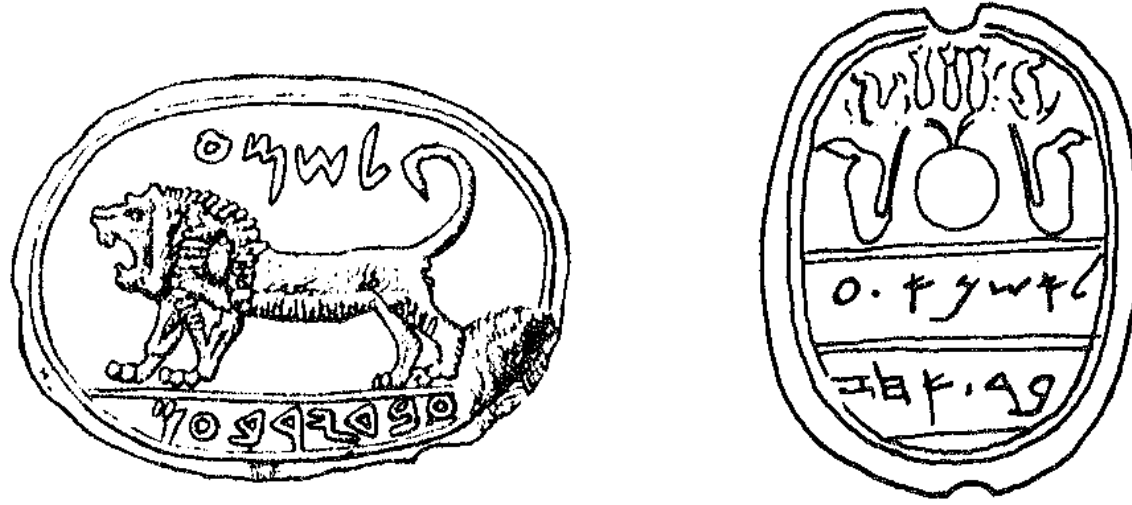

Fig. 64. Two Hebrew seals from the 8th century B.C.

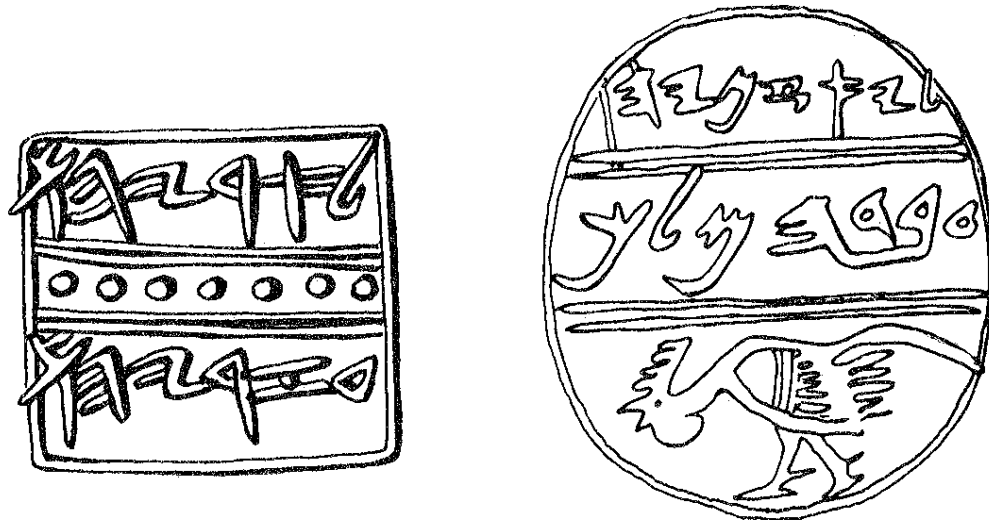

Fig. 61. Two Hebrew seals from the late 7th century B.C.

Jar handles: *la-melekh feliratok*

Fig. 62. The *bt lmlk* inscription on the shoulder of a jar from Lachish

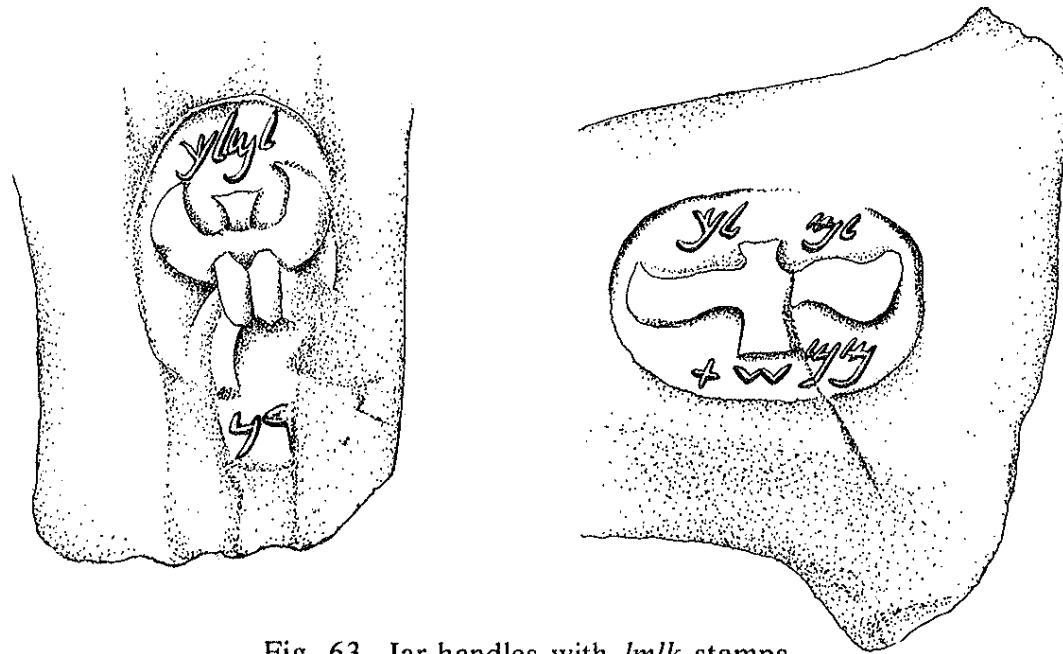

Fig. 63. Jar-handles with *lmlk* stamps

Osztrakonok

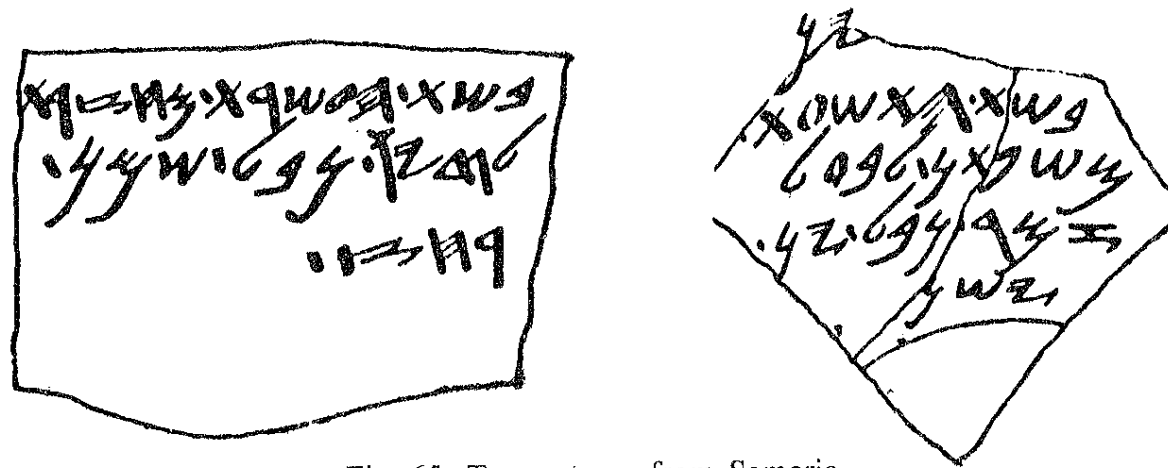

Fig. 65. Two ostraca from Samaria

Ostracon: letter (or else) written (with ink, sometimes incised) on a piece of pottery (typically broken off from a vase).

Famous ones in Biblical archeology: Khirbet Qeiyafa (1000 BCE?), Samaria (8th c.), Mesad Hashavyahu (late 7th c.: petition to the local governor), Arad (early 6th c.), Lachish (early 6th c.)...

Osztrakonok

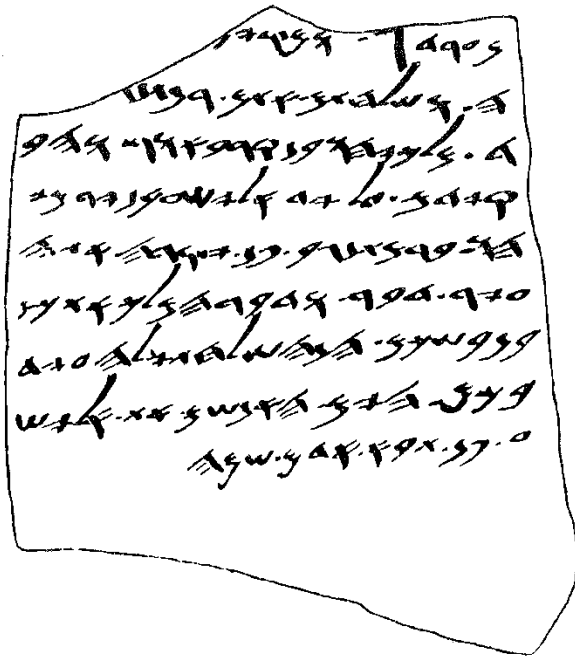

Fig. 66. An early 6th-century B.C. ostrakon from Arad

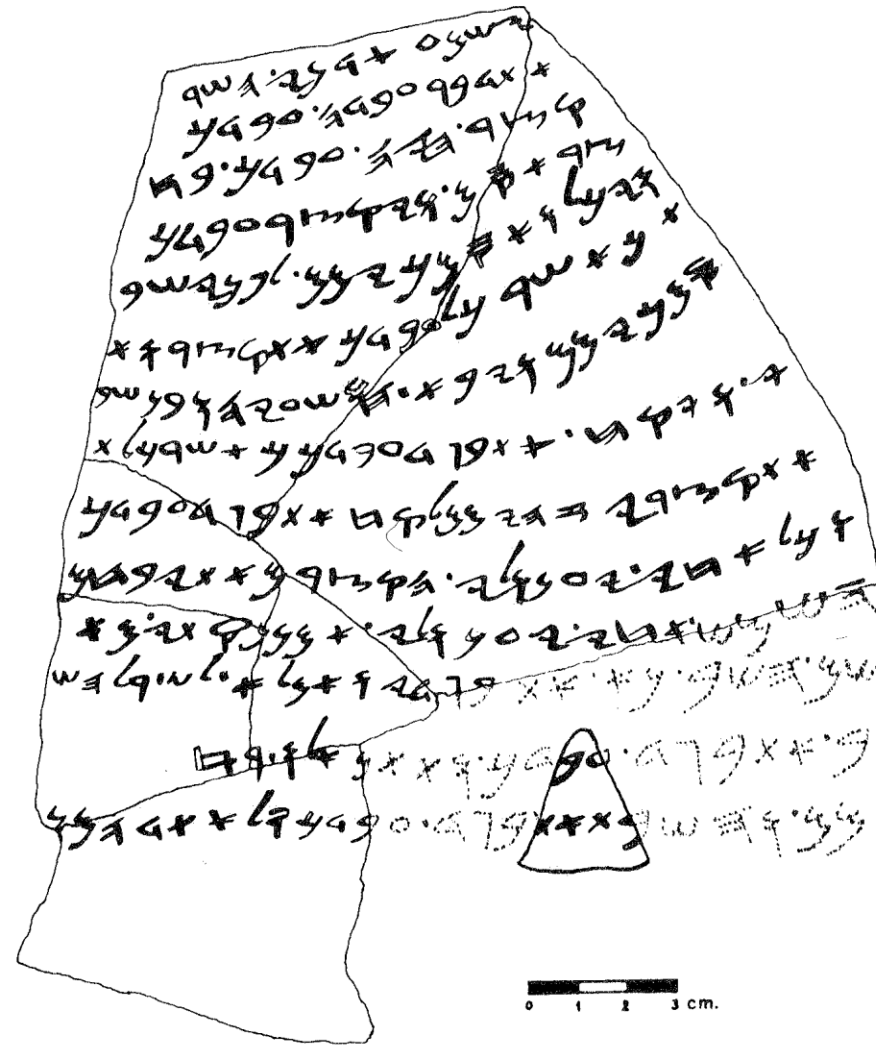

Fig. 67. Late 7th-century petition from Meşad Havaşyahu

Overview:

Development of the
Paleo-Hebrew script:

- 1. Gezer calendar: 10th c.
- 2. Mesha stele: 9th c.
- 3. Siloam inscription: late 8th c.
- 4. Seals from the 7th cent.
- 5. Arad ostraca: early 6th c.
- 6. Leviticus fragment:
2nd c. BCE.
- 7. Medieval Samaritan
bookhand.
- Upper box: alef to kaf,
- lower box: lamed to tav.

Name of the Hebrew letters

- Name of the Hebrew letters come from the Phoenician alphabet.
- Nice examples of sound changes:
 - Phoenician *rēš* ~ Hebrew *rōš*, but cf. *bərēšit* (Proto-Semitic **rāš*, cf. Arabic *rās*).
 - Phoenician *bēt* ~ Hebrew *bayit*, status constructus (smichut) *bēt*. Probably, Proto-NW-Semitic **bayt* with a diphthong [ay]. It got monophthongized [ay] > [ē] in Phoenician and in the Hebrew status constructus. But in the status absolutus of Hebrew, a second vowel [i] got inserted, [y] became a full vowel, and so the diphthong was eliminated by turning the word into two syllables.

A few words on orthography

Spelling (Werner Weinberg: *The History of Hebrew Plene Spelling*, HUCP 1985, pp. 1ff):

Initially (10th c. BCE, Gezer and Phoenician inscriptions):
extremely defective/chaser:

- בת (for בית),
- ז (for זה),
- לפנ (for לפני),
- שערמ (for שעורים, 'barley+plural')

Insertion of matres lectionis at the beginning of the words (more plene/male writing, cf. Mesha):

- כי [ki], בנתי [baniti]
- בנה [bana] and [b'na], cf. שלמה, כה, פה.

A few words on orthography

Phonological change (*monophthongization*): diphthongs turned into monophthongs: [iy] > [i:], [uw] > [u:], [ay] > [e:], [aw] > [o:], [aʔ] > [a:].

Hence, letters originally denoting consonants/glides, now denote vowels.

Hence, the idea of vowel letters:

- Crucial in non-semitic languages (Greek borrowing the Phoenician alphabet; Persian borrowing the Arabic alphabet; Yiddish and Ladino...)

Biblical Hebrew: *matres lectionis* sometimes with and sometimes without etymological history.

Late Biblical Hebrew: more plene than classical BH.

Qumran Hebrew: extremely plene spelling.

A few words on orthography

Israeli Hebrew:

rules of the *Academy of the Hebrew Language*:

- When to use *matres lectionis* in non-vocalized text (e.g., yod in open syllables, but not in closed ones).
- How to transcribe foreign words:
e.g. t vs. th, such as in תאוריה vs. טלפון.

- ***Please always remember:***

- The *writing system* is not part of the *language system*!
 - Many languages have no writing system. Some have more wr systems.
- *Orthography* is not part of *grammar*!
 - Orthography = social convention, changing independently of lg.
 - Yet, traditional spelling can help reconstruct past stages the languages.
- Do not confuse *sound* with *letter*!

Viszlát a vizsgán!